

O'SMIRLARDA UCHRAYDIGAN AXLOQIY O'ZGARISHLARNING PSIXOLOGIK TAHLILI

Niyozova Shoir

Qashqadaryo viloyati Qarshi tumani

25-umumta'lim maktabi psixologi

O'smirlik davri (11 —15 yosh). Bu davr inson faoliyatining eng murakkab davrlaridan biridir. Mazkur uyg'un faoliyatning faollashuvi davrida organizmning barcha organlarining jadal farqli ravishda o'smir o'z xulq-atvor tamoyillariga, o'z qarashlariga amal qilishga harakat qiladi, mustaqillikka ehtiyoj tug'iladi, kattalar nasihatlarini tanqid ostiga olinadi, ularga nisbatan salbiy munosabat shakllanadi.

Odatda, xulqiy og'ishdagi devitsiyalar o'smirlik davrida yuzaga keladi. O'smirlik davri yoshlik davrlari ichida eng murakkabidir. Uni "o'tish davri" ham deb atashadi, chunki o'smirlik davrida o'smir hayoti va faoliyatida jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi, bu esa o'z, navbatida, ruhiyatning qayta shakllanishiga, tengdoshlari bilan munosabatlarida yangi shakllarning paydo bo'lishiga olib keladi. O'smirning ijtimoiy maqomi o'zgaradi, unga nisbatan kattalar tomonidan yanada jiddiyroq talablar qo'yila boshlaydi. Jamiyatda qabul qilingan qoidalar, xulq-atvor me'yorlaridan chetga chiqqan o'smirlar "xulqi og'ishgan o'smir" deyiladi.

"Tarbiyalash og'ir" deganda, pedagogik ta'sirga qarshilik ko'rsatish tushuniladi. Tarbiyalash og'ir, qabul qilingan me'yor va qoidalarga tarbiyalanuvchi tomonidan amal qilinmasligini fanda devitsiya (og'ish) hodisasi orqali o'rganiladi. Devitsiya (og'ish) ham insonga, ham uni o'rab turgan olamga xos bo'lgan o'zgaruvchanlik hodisasining jihatlaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy sohada o'zg'aruvchanlik faoliyatga bog'liq bo'lib, insonning atrofdagilar bilan o'zaro munosabatini aks ettiradigan xulq-atvorda o'z ifodasini topadi.

Agar atrofdagilar o'smirning u yoki bu xususiyatlariga o'z vaqtida e'tibor qaratishsa, uning xulq-atvori doimo me'yorda bo'ladi. Bunday me'yordan og'ishgan xulq-atvor

jamiyat tomonidan bola shaxsiyati xususiyatlarini inobatga olmaslik oqibatida kelib chiqadi, degan tushuncha paydo bo'ladi. Aftidan, me'yordan og'ishgan xulq-atvor ijtimoiy dezadaptatsiya ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Bolalar va o'smirlar dezadaptatsiyasi haqida gapirganda, bu jarayonga giriftor bo'lgan bolalar toifalarini aniqlab olish lozim: 1.maktabga qatnamaydigan maktab yoshidagi bolalar; 2.yetim bola1ar; 3.ijtimoiy yetimlar. Ular tuzuk ovqatlanishmaydi, jismoniy, ruhiy, jinsiy qiynoqlarga duchor bo'lishadi; 4.giyohvand va toksin moddalar iste'mol qiluvchi bolalar va hokazo.

Deviatsiya deviant, delikvent va jinoiy xulq-atvordan iborat. Deviant xulq-atvor — mikroijtimoiy munosabatlar (oilaviy, maktabdagi munosabatlar) va kichik ijtimoiy guruhlariga xos bo'lgan ijtimoiy me'yorlar va xulq-atvor qoidalarini buzish bilan bog'liq me'yordan og'uvchi xulq-atvor turlaridan biridir. Bu xulq-atvorni "g'ayriintizomiy" deb atasak ham bo'ladi. Delikvent xulq-atvor deviantdan farqli ravishda bolalar va o'smirlarning takrorlanib turuvchi g'ayriijtimoiy xatti-harakatlari sifatida tavsiflanadi. Bu harakatlar huquqiy me'yorlarni buzuvchi, biroq ijtimoiy xavf darajasiga ko'ra jinoiy javobgarlikni keltirib chiqarmaydigan muayyan harakatlar majmuasiga aylanadi.

Me'yordan chetga chiquvchi xulq-atvor murakkab tabiatga ega bo'lib, turli xil omillar bilan izohlanadi. Voyaga yetmaganlarning deviant xulq-atvorini keltirib chiqaruvchi omillar quyidagilardir:

1.Biologik omillar bola organizmida uning ijtimoiy adaptatsiyasini qiyinlashtiruvchi fiziologik yoki anotomik xususiyatlarning borligida o'z ifodasini topadi. Ularga irsiy xususiyatlar, aqliy rivojlanishning buzilishi, eshitish va ko'rishning susayishi, asab tizimining zararlanishi, organizmga psixofiziologik zo'r berish, nizoli holatlar, atrof-muhitning kimyoviy tarkibi, turli somatik, allergik, toksik kasallanishlarga olib keluvchi, ya'ni quvvat manbalari bilan bog'liq bo'lgan psixofiziologik xususiyatlar kiradi.

2.Psixologik omillar. Bularga bolada psixopatalogiya yoki xarakter aksentuatsiyasining borligi kiradi. Bu me'yordan chetga chiqishlar asab kasalliklari, psixopatiya, nevrosteniya va bolada g'ayri adekvat reaksiyalarni paydo qiluvchi boshqa omillarda namoyon bo'ladi. Bola rivojlanishining har bir davrida shaxsiyat va xarakterning ba'zi ruhiy hislatlari shakllanadi. O'smirda ruhiyat rivojlanishining ikki bosqichi

kuzatiladi: u o'zi yashaydigan ijtimoiy muhitdan bezib qoladi, yoki bu muhitga ko'nikib ketadi. Agar oilada bola ota-onasi tomonidan yetarli darajada mehr his qilmasa, u holda bolaning himoya vositasi vazifasini "begonalashuv" bajaradi. Bu begonalashuv asabiy reaksiyalar, atrofdagilar bilan munosabatlarning buzilishi, emotsional sovuqlik, psixik rivojlanishning to'xtab qolishi, turli ruhiy patologiyalarda namoyon bo'ladi. O'smirlarga xos bo'lgan rad etish, qarshi chiqish kabi oqibatida uning qiziqishlari g'arazli tavsif kasb eta boshlaydi. Bunday o'smirlarga infantilizm, ko'ngilochar hikoyalar xosdir.

3. Ijtimoiy-pedagogik omillar maktab, oila va ijtimoiy tarbiya nuqsonlarida namoyon bo'lib, uning asosida bolaning yoshlik chog'ida salbiy tajriba to'plashi bilan bog'liq bo'lgan, uning erta ijtimoiylashuvdan og'ishlarga olib keluvchi yosh, jinsiy va individual xususiyatlar yotadi. Bunday bolalar, avvalambor, maktabda yomon tayyorlanishgan bo'lib, uy vazifalariga mas'uliyatsizlik bilan qarashadi, maktab baholariga befarqliklarini bildirishadi. Bu esa ularning o'quv dezadaptatsiyasidan dalolat beradi.

Voyaga yetmagan bolalarda sotsial xulq-atvorni shakllanishiga olib keladigan oilaviy munosabatlar turlarini ajratib ko'rsatish ham muhim ahamiyatga ega. Ularga quyidagilar kiradi: — o'zida bir tomondan, bola xohishlariga erk berish, boshqa tomondan esa, bolani nizoli vaziyatlarga undashni yoki oilada ikki axloq: oila uchun yurish-turish qoidalari, jamiyat uchun umuman boshqa qoidalarni mujassam etgan tarbiyaviy munosabatlar turi; — to'liqsiz oilada bolalar va ota-onalarning uzoq muddat ayri yashashlari sharoitida tarbiyaviy ta'sirlarning beqaror turi; Shafqatsiz muomala (haqorat) deb bolaga g'amxo'rlik yoki vasiylik qiluvchilar tomonidan unga zarar keltiruvchi harakatlarga aytiladi. Oila va uning ta'sirini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bolaning ruhiy-ijtimoiy rivojlanishiga aksariyat bolalarda ijtimoiylashuv shartlarining buzilishi sabab bo'lar ekan. Ularning bir qismi devyatsiya holatiga olib boruvchi turli jismoniy va ruhiy xavflar ostida yashashadi, boshqalari esa jinoiy faoliyatlarga aralashib qolishadi.

Xulosa qilib aytganda ijtimoiy-iqtisodiy omillar ijtimoiy tengsizlik, jamiyatning boylar va kambag'al sinflarga ajralishi, aholi ko'p qismining kambag'allashib ketishi, ishsizlik, inflyasiya, daromad olish usullarining cheklab qo'yilishidan iborat. Axloqiy omillar, bir tomondan, zamonaviy jamiyatning past axloqiy darajasida va qadriyatlarining

yo'qolib ketishida namoyon bo'lsa, boshqa tomondan, jamiyatda deviant xulq-atvorning namoyon bo'lishiga befarq qaralishida o'z aksini topadi.